

випадково для прикладу були названі "інородці" фіни і поляки – народи, які досягли найбільшого успіху на шляху національної емансипації.

Таким чином, спираючись на історичні факти, відповідні судження окремих авторів, у тому числі й визначних постатей української суспільно-політичної думки, можемо стверджувати, що офіційні етнополітичні доктрини самодержавної влади, принаймні на законодавчому рівні, не відносили українців до категорії "інородці". Такий висновок – не намагання "обілити" національну політику Російської імперії, а констатація того факту, що головним пріоритетом її був намір асимілювати "єдинокровних" українців в "єдину руську націю", що природно виключалося, будь українці офіційно віднесені до "інородців".

Свого роду антитезою такої політиці мало стати застерення М. Драгоманова: боротьба за національне самовизначення не буде успішною, якщо вона не ґрунтуватиметься на запереченні "єдності руського народу". А ще, додамо від себе, без належного обґрунтування концепції української нації як самодостатнього суб'єкта історичного процесу, на чому і зосереджувалася українська громадсько-політична думка кінця XIX – початку XX ст., заперечуючи в такий спосіб як "єдинокровські"

доктрини, так і не сприймаючи всерйоз термін "інородці" щодо українців.

1. Аврех А.Я. П.А. Столыпин и судьбы реформ в России. – М., 1991.
2. Горелов М.С., Моця О.П., Рафальський О.О. Цивілізаційна історія України. – К., 2005. 3. Грушевський М. Гімн вдячності // Грушевський М.С. Твори : У 50 т. – Л., 2005. – Т. 2. 4. Грушевський М. Фабрикація сепаратизму // Там само. 5. Ефремов С. На текущие темы // Украинская жизнь. – 1912. – № 1. 6. Жаботинський В. Про мови та інше // Вибрані статті з національного питання. – К., 1991. 7. Каппелер Андреас. Мазепинцы, малороссы, хохлы: украинцы в этнической иерархии Российской империи // Россия – Украина: история взаимоотношений. – М., 1997. 8. Линниченко И.А. Малорусский вопрос и автономия Малороссии. Открытое письмо профессору М.С. Грушевскому // Украинский сепаратизм в России. Идеология национального раскола. – М., 1998. 9. Новый энциклопедический словарь / Изд. Ф.А. Брокгауз и И.А. Ефрон. – СПб. – Т. 19. – С. 488. 10. Політична історія України. XX ст. : У 6 т. / І.Ф. Курас (голова) та ін. – К., 2002–2003. – Т. 1: На зламі століть (кінець XIX ст. – 1917 р.) / Ю.А. Левенець (кер.), Л.П. Нагорна, М.С. Кармазіна. – К., 2002. 11. Рафальський О. Національні меншини України: Історіографічний нарис. – К., 2000. 12. Резолюція "Клуба руських націоналістів" з приводу проєкта викладання в школах Малоросії на "українській" мові, прийнята загальними зборами членів клубу 12 травня 1908 р. // Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Док. і мат. : Довідн. : У 2 ч. / І.О. Кресіна (керівник), О.В. Кресін, В.П. Ляхоцький, В.Ф. Панібудьласка / За ред. В.Ф. Панібудьласки. – К., 1997. – Ч. 1. 13. Савенко А. Мазепинское движение // Киевлянин. – 1911. – 8 декабря. 14. Струев П. На разные темы // Русская мысль. – 1911. – Кн. 1. 15. Хейман С. Кістяківський: Боротьба за національні та конституційні права в останні роки царату. – К., 2000.

Надійшла до редколегії 17.01.06

В. Гордієнко, канд. іст. наук

УБИВСТВО МИТРОПОЛИТА ОЛЕКСІЯ ГРОМАДСЬКОГО

Розкрито причини загибелі митрополита Автономної Православної Церкви в період нацистської окупації. Проаналізовано соціально-політичну і релігійну ситуацію на Волині у 1943 р.

In the article the circumstances of death of metropolitan of Autonomous Orthodox Church open up in the years of nazi occupation. A socio-political and religious situation is analyzed on Volin in 1943 years.

Мир і злагода в суспільстві багато в чому залежать від позиції церкви. Церква має немало засобів сказати своє вагомє слово під час соціального конфлікту чи політичного розбрату. Водночас вона може і посилити суспільні негаразди, особливо тоді, коли в самій церкві відсутня єдність. За такої ситуації деякі церковні діячі втручаються в політику, або ж, навпаки, використовуються політичними з корисливою метою. Однак у вогні політичної боротьби ці ж церковні діячі стають найуразливішими і беззахиснішими перед озлобленими заполітизованими масами, або ж перед цілеспрямованими діями спецслужб. У вир протистояння потрапляють і ті священнослужителі, які щиро прагнули миру і добра своїм вірянам. Яскравим підтвердженням цих слів може послугувати доля митрополита Автономної Православної Церкви Олексія (Громадського), якого було вбито у травні 1943 р.

Це питання в українській історіографії вивчено недостатньо. Нечисленні дослідники історії православ'я в період нацистської окупації, зокрема, В.О. Пащенко, Ю.І. Волошин, Д.В. Поспеловський через брак документів тільки констатували факт загибелі митрополита, доволі схематично визначаючи причини трагедії. Такий підхід властивий не тільки сучасним авторам, але й радянським історикам та дослідникам з української діаспори [1; 2; 7; 8; 9].

З огляду на це, на нашу думку, доцільним є аналіз відомостей, що містяться в архівних документах та інших джерелах щодо вбивства митрополита АПЦ Олексія в контексті загальної військово-політичної і релігійної ситуації, яка склалася на Волині у 1943 р. Завдання даного дослідження полягає в тому, щоб виявити і ґрунтовно вивчити причини загибелі першоієрарха і на основі цього сформулювати нову інтерпретацію трагічної події.

Отже, загальне суспільно-політичне тло трагедії було таким. У період війни в зоні німецької окупації в Україні

виникли й активно діяли дві церковні інституції – Автономна Православна Церква (АПЦ), яка ще на початку окупації, у серпні 1941 р., проголосила збереження канонічної єдності з Московською патріархією і Українська Автокефальна Православна Церква (УАПЦ), що була створена протягом жовтня 1941 р. і лютого 1942 р. за мовчазної згоди окупантів. УАПЦ мала канонічний зв'язок з Польською Автокефальною Православною Церквою. Німці сподівалися, що УАПЦ стане противагою промосковській АПЦ. Між церквами протягом усієї окупації точилася перманентна боротьба. Нацисти різними засобами стимулювали цей конфлікт, оскільки, як вони вважали, єдина, цілісна православна церква в окупованій Україні могла зашкодити інтересам окупаційної влади.

Напочатку конфлікт відбувався у формі полеміки. Основною полемічною "зброєю" автономістів проти автокефалістів було звинувачення в "неканонічності" і політичній заангажованості. Автокефалісти ж, у свою чергу, звинувачували АПЦ в її "промосковських" симпатіях. Протягом 1942 р. боротьба загострювалася, втягуючи поряд зі священнослужителями та простих вірян і незабаром вийшла з-під контролю окупантів, тому у червні 1942 р. німці вирішили розчленувати обидві церковні структури на церковні об'єднання в межах генеральних округ. Єпископи, які очолювали єпархії АПЦ та УАПЦ в генеральних округах, мали підкорятися генеральним комісарам, а не своїм предстоятелям, відповідно – митрополитові Олексію Громадському і митрополитові Полікарпу Сік орському [5, с. 330].

Однак взаємна боротьба між АПЦ та УАПЦ по інерції продовжувалася і набула особливо загрозливого характеру тоді, коли на Волині постала Українська Повстанська Армія (УПА). Частина священнослужителів УАПЦ вступила до лав повстанців. В УПА було створено інститут польових священників. На цей момент на Во-

© В. Гордієнко, 2007

лінії через міжцерковну полеміку в населення вже склалися відповідні стереотипи сприйняття церкви і священнослужителів: автономісти – це "москалі", "агенти НКВС", автокефалісти – це "самосвяти" – націоналісти.

Розуміючи безперспективність міжцерковної ворожнечі, деякі ієрархи спробували об'єднати дві конфесії. 8 жовтня 1942 р. за ініціативи єпископів УАПЦ відбулося підписання "Акта поєднання церков" у єдину православно церкву в Україні. З боку АПЦ цей документ підписав митрополит Олексій. Він відразу ж наразився на жорстку критику своїх архієреїв, які змусили його відкликати свій підпис з-під цього документу. Доволі гостро виступили проти єднання церков й окупанти [6, с. 743].

Взаємна ворожнеча між АПЦ та УАПЦ зайшла вже так далеко, що одним розчерком пера її неможливо було ліквідувати. Однак мотивація митрополита була цілком зрозуміла. Олексій відчув небезпеку цього міжцерковного протистояння і спробував, нехай навіть і у такий наївний спосіб, уберегти свою церкву від майбутніх випробувань. Незабаром розгортання подій на Волині підтвердили правильність позиції владики Олексія.

Трагічним наслідком міжцерковної боротьби стало переслідування деякими підрозділами УПА священників-автономістів у період активних бойових дій УПА проти нацистів і радянських партизан.

У доповідній записці у Кременецький міськом партії, датованій березнем 1944 р., член Духовної консисторії Автономної Православної Церкви священник Князевський повідомляв про деякі факти таких переслідувань. Так, він розповів про те, як партизани УПА побили шомполами священника АПЦ із с. Новостав Ф. Цихоцького за відмову виконати їх розпорядження. Екзекуцію здійснив польовий священник УПА – Мельник [14, арк. 51]. Партизани вбили священника із с. Окнини Великі Ковалевського [14, арк. 22]. Навіть сам митрополит УАПЦ Полікарп (Сікорський) розповідав, як одного священника з Ковельщини партизани розстріляли за те, що той відмовився здійснити обряд поховання вбитого упівця [15, арк. 10].

А ось у місячному звіті про бойові дії УПА з 3.11. по 3.12.43 "районний комендант запілля" Коваленко поміж іншим повідомляв: "...Під час того, як УПА була у Піщі і в Пульми, знищили батюшок і їх родини" [15, арк. 11]. Жертвами окремих підрозділів УПА стали також священник Анастасій Абрамович з родиною із с. Свितязь, Любомльського р-ну, протоієрей Юрій Онищук із с. Задиби, Ковельського р-ну на Волині та ін. [16, арк. 18].

Загинув від рук партизан УПА і єпископ Автономної церкви з м. Володимир-Волинського Мануїл (Тарнавський). У вересні 1943 р. його було заарештовано і таємно вивезено бойовиками з міста до лісу. Трибунал УПА засудив архієрея до повішення. У листівці УПА з цього приводу "За зраду – смерть!" зазначалося, що єпископ ще з 1941 р. інформував окупантів про стан справ в УАПЦ та її плани і саме за це був страчений [16, арк. 52]. Слід зазначити, що то була правда. В архівах збереглося "Донесення" службі СД єпископа Мануїла, у якому він називає німцям їх ворогів: місцеву "Просвіту" і Церковну Раду УАПЦ, а також передає доволі жорсткі слова митрополита УАПЦ Полікарпа, сказані тим проти нацистських окупантів [12, арк. 615].

Визначити чисельність священнослужителів та церковнослужителів АПЦ, які загинули від рук бойовиків УПА, сьогодні непросто. Так, Ю. Волошин, спираючись на радянські архівні джерела, наводить цифру – 13 осіб убитих [2, с. 32]. А, згідно з даними епархіального управління Волинсько-Рівненської єпархії 1945 р., число загиблих сягає 75 осіб. Хоча до цього числа були включені також священники, розстріляні німцями [3, арк. 36].

Усі ці трагічні події сталися вже після того, як 7 травня 1943 р. жертвою партизан УПА став предстоятель

АПЦ митрополит Олексій. Тривалий час, однак, про те, від чиїх рук загинув архієрей нічого не було відомо. І тільки після війни громадськість дізналася про обставини загибелі священнослужителя. Ми маємо у своєму розпорядженні кілька джерел, які дають можливість відтворити в загальних рисах картину трагедії.

Священик Князевський у вже згадуваній доповідній записці повідомив наступне. Митрополит Олексій напередодні загибелі був викликаний до Луцька генерал-комісаром Шене. Для подорожі митрополитові було надано автомобіль самого генерал-комісара, але без охорони, чого раніше не було, як наголошував автор доповідної. Князевський підкреслив, що перед самим виїздом митрополита хтось телефонував у Консисторію і по-українськи запитував: "Чи вже виїхали? Чому так довго?" [15, арк. 10], тобто, із цього зауваження випливало, що хтось нетерпляче очікував архієрея.

Машину генерал-комісара, у якій їхав митрополит із секретарем Консисторії протоієреєм Федором Юркевичем, перекладачем Марком Жихаревим та водієм Олександром Мельничуком біля станції Смига обстріляла група невідомих. Стріляли розривними кулями. Митрополита Олексія було смертельно поранено. Місцеві жителі побоялися надати підводу, щоб перевезти пораненого до лікарні. Від втрати крові митрополит помер. Убитих митрополита і його супутників підібрали німецькі солдати, які їхали машиною вслід за ними [15, арк. 12]. Німці також потрапили під обстріл невідомих нападників. Кількох було поранено [4, с. 3].

Після війни один із польових командирів УПА Максим Скорупський ("Макс Курінний") у своїх спогадах описав обставини загибелі митрополита. Згідно з даними Скорупського, група бойовиків під його командую кількості 20 осіб з військового формування ОУН-мельниківців Миколи Медвецького ("Хрін") з-під Кременця зробила засідку неподалік с. Смиги, на залізничному переїзді залізниці "Кременець – Дубно". Як оповідає Скорупський, загін перебував у засідці з 5-ї до 8-ї год ранку. Бійці мали на меті захопити німецьку зброю, тому пропускали цивільні автомобілі. Коли ж пройшло багато часу, вирішили розстріляти першу машину, яка їхатиме дорогою. Такою машиною якраз і став німецький легковик, якого партизани негайно обстріляли. Наблизившись до автомобіля, партизани побачили, що вбили митрополита і його супутників. Зброю в машині не було і Скорупський взяв із собою головний убир митрополита. Максим Скорупський у спогадах наголошує: "Сталася фатальна помилка" [10, с. 33].

Дослідники, які писали про цю трагедію, розходяться в обґрунтуванні причин убивства. Радянський автор П. Русин однозначно стверджував, що бандерівці вбили митрополита Автономної церкви Олексія за прямою вказівкою керівництва УАПЦ [9, с. 19]. Канадський історик Д. Поспеловський, хоча і не називає прямо, хто віддавав розпорядження про вбивство першоієрарха АПЦ, доводив, що причиною загибелі Олексія стала його відмова від "Акта поєднання" від 8 жовтня 1942 р. "Невдовзі після того, як Олексій відкинув цю угоду, він був убитий бандерівцями", – зазначав Д. Поспеловський [8, с. 213]. Іван Власовський, найближчий помічник митрополита УАПЦ Полікарпа, автор "Нарису історії Української Православної Церкви" запевняв у своєму дослідженні, що Олексій Громадський – митрополит АПЦ був убитий випадково, оскільки їхав у німецькій машині [1, с. 238].

Спробуємо проаналізувати ситуацію, яка склалася напередодні загибелі митрополита. Спочатку слід з'ясувати, кому була вигідна смерть першоієрарха Автономної церкви.

Загибель митрополита АПЦ Олексія Громадського ніяк не посилювала позиції УАПЦ, оскільки замість уби-

того обов'язки керівника АПЦ став виконувати інший єпископ. Тут варто зазначити, що до складу ієрархії АПЦ на травень 1943 р. входило 16 архієреїв. Після цього вбивства УАПЦ мусила взагалі відмовитися від ідеї поєднання церков, оскільки саме митрополит Олексій серед архієреїв АПЦ був чи не єдиним прихильником церковного єднання. Першоієрарху УАПЦ Полікарпові та його єпископам було добре відомо, що Олексій змушений був відкликати свій підпис з-під "Акта про поєднання" 8 жовтня 1942 р. під тиском своїх же підлеглих – групи єпископів АПЦ із Центральної України на чолі з єпископом Київським Пантелеймоном. На митрополита тиснули також й окупанти. До цього варто додати, що митрополит Полікарп через свої заклики до віруючих не брати участь у партизанській боротьбі проти нацистів не мав великого авторитету в командування УПА, а серед рядового складу і погонів.

Чи додавало популярності українським партизанам убивство керівника церковної інституції, що мала на Волині більшу кількість парафій і віруючих ніж УАПЦ? Очевидно, що ні. З іншого боку, наряд чи варто було організувати з цією метою цілу бойову операцію. Пізніше, у вересні 1943 р. навіть у період гострого протистояння з окупантами бойовики УПА мали змогу захопити єпископа АПЦ Мануїла і таємно вивести до лісу. Після страти архієрея у спеціальній листівці "За зраду – смерть!", партизани намагалися пояснити свої дії. Убивство ж Олексія замовчувалося Скоропським і командирами УПА, які опинилися в еміграції, протягом кільканадцяти років.

Важливо також визначити позицію нацистських окупантів. Саме навесні 1943 р. на Волині розпочинається справжня війна УПА проти німців, що змушені були визнати і самі окупанти [13, арк. 171]. У цей період нацисти використовували всі засоби, щоб послабити рух Опору. Церковне єднання АПЦ та УАПЦ не відповідало інтересам нацистів. Саме під їхнім прямим і непрямим тиском "Акт поєднання" 8 жовтня 1942 р. було нейтралізовано. Таким чином, німці зупинили загрозливий для свого панування процес створення єдиної православної церкви на окупованих землях України. І хоча митрополит Олексій був лояльним до окупаційного режиму, усе ж його хитання в питанні церковного єднання до певної міри суперечили окупаційній політиці, тому усунення непевного для нацистів архієрея було вигідне саме окупантам.

Деякі нюанси "Доповідної записки" священника Князевського дають підстави для припущення, що до вбивства митрополита Олексія так чи інакше причетні спецслужби. Це – і відсутність охорони, і підозрілі телефонні дзвінки. До цього слід додати той факт, що за машиною, у якій їхав митрополит, на потрібній відстані рухалася

вантажівка з німецькими солдатами, тобто, на такій відстані, яка унеможливила захист архієрея від нападників. Тут варто зазначити, що приблизно за таких же обставин майже рік потому, 19 квітня 1944 р., загинув у Литві екзарх Балтії, митрополит Сергій (Воскресенський).

Окупаційна преса в Україні відразу ж оголосила, що вбивство митрополита Олексія – справа рук більшовиків. З певною часткою вірогідності можна припустити, що вбивство митрополита Олексія, а згодом і митрополита Сергія і резонанс навколо цих трагічних подій, мали на меті окрім іншого, чергову дискредитацію релігійної політики радянського режиму. Принаймні саме в такому плані німецькою пропагандою були використані ці події. За допомогою ЗМІ серед населення активно поширювалася думка про те, що радянська держава зберегла свою антирелігійну, антихристиянську, безбожницьку спрямованість. Цим нацисти намагалися посилити недовіру населення і до радянських партизан.

Таким чином, підсумовуючи вищевикладене, можна запропонувати наступне міркування. Поряд з попередніми версіями причин загибелі першоієрарха Автономної церкви – цілеспрямоване вбивство за ініціативою керівництва УАПЦ, випадкова загибель під час бойової акції партизан УПА проти нацистів має право на існування і детальніше вивчення за допомогою додаткових джерел ще одна версія. Першоієрарх Автономної церкви митрополит Олексій Громадський був "підставлений" спецслужбами окупантів під кулі українських партизан. З його смертю остаточно зникла небажана для німців можливість створення єдиної православної церкви в Україні. Важливо підкреслити ще й такий нюанс. Митрополит належав до церкви, яка знаходилася у канонічному єднанні з Московською патріархією, тому загибель владики можна було використати для посилення ефекту дискредитації радянського режиму і його релігійної політики.

1. *Власовський І.* Нарис історії Української Православної Церкви : У 4 т. – Нью-Йорк; Бавдн-Брук, – 1976. – Т. 4. – Ч. 2 (XX ст.).
2. *Волошин Ю.* Українська православна церква в роки нацистської окупації. – Полтава, 1997.
3. Державний архів Волинської області (ДАВоЛ). – Ф. 393, оп. 1, спр. 2.
4. *Кременецький вісник.* – Кременець, 1943. – 13 трав.
5. *Косиш В.* Україна під час Другої світової війни (1939 – 1945). – К.; Париж; Нью-Йорк; Торонто, 1992.
6. *Мартирологія українських церков* : У 4 т. – Торонто; Балтимор, 1987. – Т. 1.
7. *Пащенко В. О.* Православ'я в новітній історії України. – Полтава, 1997.
8. *Поспеловський Д. В.* Русская православная церковь в XX веке. – М., 1995.
9. *Русин П. В.* Зловісний союз хреста і тризуба. – К., 1970.
10. 1000-ліття православ'я на Волині. – Рівне, 1995.
11. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВОУ). – Ф. 3833, оп. 1, спр. 90.
12. ЦДАВОУ. – Ф. 3776, оп. 4, спр. 474.
13. ЦДАВОУ. – Ф. 3833, оп. 1, спр. 90.
14. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГОУ). – Ф. 57, оп. 4, спр. 351.
15. ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 23, спр. 1052.
16. ЦДАГОУ. – Ф. 57, оп. 4, спр. 353.

Надійшла до редколегії 24.01.06

С. Горохов, асп.

СТВОРЕННЯ ЗЕМСЬКИХ ЕКОНОМІЧНИХ ОРГАНІВ У ХАРКІВСЬКІЙ ТА ЧЕРНІГІВСЬКІЙ ГУБЕРНІЯХ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Розглянуто процес створення земських економічних органів у Харківській та Чернігівській губерніях на початку ХХ ст. Основну увагу приділено структурі та формам взаємовідносин між повітовими та губернськими земськими економічними органами.

The process of zemstvo economic organs' foundation in Kharkivska and Chernigivska guberniyas in the beginning of XX century is considered in this article. The main attention is paid to the structure and forms of interrelation between uyezd and guberniya zemstvo economic organs.

Проблема формування земських економічних органів своє певне відображення знайшла у працях дореволюційних дослідників С. Маслова, Г. Львова, Б. Веселовського [1, 7, 10]. Ці дослідники вивчали економічну діяльність земств, у тому числі й питання створення земських економічних органів, проте наводили фактичні дані по імперії, не виділяючи українські губернії. За ра-

дянських часів економічної діяльності земств в Україні свої дослідження присвятила А. Маскіна [8]. Слід зауважити, що цей аспект земської діяльності в той час був недостатньо дослідженим. На сучасному етапі українська історіографія поповнилася декількома працями: А. Лохматова, Т. Малева [6, 9]. Розглядаючи ці досягнення як значний внесок у дослідження даної про-